

УДК 159.9

П 61

Олександр ПОСАЦЬКИЙ

АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Стаття містить теоретичний аналіз проблеми професійного самовизначення. Розкриває чинники та детермінанти вибору професії у ранньому юнацькому віці. Визначає головні напрями дослідження проблеми вибору професії.

Ключові слова: професійне самовизначення, вибір професії, рання юність, професія, спеціальність.

Постановка проблеми. Сучасне економіко-політичне становище України, соціокультурні перспективи державотворення ставлять до індивіда нові вимоги. Вплив професійної діяльності на життя людини, її стан і самопочуття важко переоцінити. Проведені дослідження показали, що вдало вибрана професія підвищує самоповагу і позитивне уявлення людини про себе, скорочує частоту фізичних і психічних проблем, пов'язаних зі здоров'ям і посилює задоволеність життям. Тому людині, яка обирає майбутню професію, важливо зробити правильний вибір.

Вивчення проблеми вибору професії в юнацькому віці є традиційним для психології, соціології, педагогіки та інших наук. Нині ця тема стає особливо актуальною, оскільки в сучасних умовах ситуація з професійною орієнтацією і вибором професії як складовими професійного самовизначення різко змінюється. Упродовж усього життя людина здійснює ті чи ті види самовизначення: особистісне, сімейне, соціальне, індивідуальне, але саме в юнацькому віці вона програмує свою подальшу трудову діяльність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання професійного і особистого самовизначення є об'єктом пильного вивчення як вітчизняних, так і зарубіжних психологів.

У вітчизняній психології теоретичною основою для розробки проблем різних аспектів самовизначення стали праці К. Абульханової-Славської, Б. Ананьєва, Л. Божович [1], Є. Клімова [3; 4], М. Левітова, О. Леонтьєва, А. Петровського, С. Рубінштейна.

Специфіка професійного самовизначення в ранній юності визначається, з одного боку, динамікою і мінливістю світу професій, а отже, необхідністю освоєння нового соціально-економічного досвіду, з іншого, – пошуком внутрішньої підвалини для реалізації цього процесу. Цією “внутрішньою підвалиною”, “точкою відліку” в умовах відсутності певної професійної мотивації і невираженості спеціальних здібностей може стати комплекс темпераментно-зумовлених особливостей як інтеграційної характеристики природних властивостей людини. Для детального розгляду проблеми професійного самовизначення варто звернути увагу на питання його чинників та умов, що відображені у дослідженнях Є. Головахи, Є. Клімова, О. Кроніка, Л. Мітіної, В. Назімова, М. Пряжнікова, Д. Сьюпера Б. Федоришина, С. Чистякова та ін.).

Незважаючи на широкий спектр питань, що розкриваються у наукових публікаціях останніх років, варто більш докладно зупинитися на змістових аспектах та складній детермінації професійного вибору в ранній юності. У зв'язку з цим, *метою* статті є розкриття особливостей професійного самовизначення сучасних старшокласників.

Вік старшокласника (15 – 17 років) традиційно відносять до ранньої юності. Конкретний зміст юності як етапу розвитку особистості визначається передовсім соціальними умовами. Саме від них залежать становище молоді в суспільстві, обсяг знань, якими їй належить оволодіти, тощо. Нині 15 – 17-річні юнаки і дівчата навчаються у школі, у ПТУ, технікумах і коледжах (вони вже зробили свій перший професійний і життєвий вибір), а деякі з них і працюють, і навчаються. Усі вони перебувають у періоді ранньої юності – надзвичайно складному і важливому в плані формування особистості віці, але

усі вони мають і специфічні особливості залежно від місця в суспільстві, від тієї діяльності, якою переважно займаються.

Найхарактерніше для старшокласників – неоднорідність їх соціального становища. З одного боку, їх продовжують хвилювати проблеми, успадковані від підліткового етапу, – власне вікова специфіка, право на автономію від старших, сьогоденні проблеми взаємостосунків, оцінок, різних заходів тощо. З іншого боку, перед ними стоять завдання життєвого самовизначення. Таке поєднання зовнішніх і внутрішніх чинників, або соціальна ситуація розвитку (Л. Божович [1], Л. Виготський) визначають і особливості розвитку особистості в старшому шкільному віці. Саме на основі нової соціальної ситуації розвитку відбувається корінна зміна в змісті і співвідношенні основних мотиваційних тенденцій особистості старшокласника, визначальна зміна й інших його психологічних особливостей. Отже, юнацький вік є своєрідною межею між дитинством і дорослістю.

Старший школяр стоїть на порозі вступу до самостійного трудового життя. Для нього набувають особливої актуальності фундаментальні завдання соціального і особистісного самовизначення як визначення себе і свого місця у дорослому світі. Юнака і дівчину хвилюють багато серйозних питань: як знайти своє місце в житті, вибрати справу відповідно до своїх можливостей і здібностей, в чому сенс життя, як стати справжньою людиною і багато іншого.

Не випадково Л. Божович [1] та багато інших дослідників (І. Кон, А. Мудрик, Є. Шумілін та ін.) пов'язують перехід від підліткового до раннього юнацького віку з різкою зміною внутрішньої позиції, що полягає у переважанні спрямованості в майбутнє, проблеми вибору не тільки професії, а й подальшого життєвого шляху.

Багато дослідників вважають основним новоутворенням старшого шкільного віку особистісне і професійне самовизначення, оскільки саме у самовизначенні, в обставинах життя у період раннього юнацького віку, в його вимогах до школяра приховується найістотніше, що багато в чому характеризує умови, в яких відбувається формування його особистості.

Більшість науковців вважають, що самовизначення – центральне питання раннього юнацького віку, але І. Дубровіна вносить до цієї проблеми деяке уточнення. Йдеться про те, що в старшому шкільному віці формується не саме самовизначення – особистісне, професійне (ширше – життєве), а психологічна готовність до нього.

Готовність до самовизначення передбачає формування у старших школярів стійких, свідомо вироблених уявлень про свої обов'язки і права щодо суспільства, інших людей, моральних принципів і переконань, розуміння обов'язку, відповідальності, уміння аналізувати власний життєвий досвід, спостерігати за явищами дійсності і давати їм оцінку тощо.

У психологічній готовності до самовизначення, безумовно, провідну роль відіграє самосвідомість – усвідомлення своїх якостей і їхня оцінка, уявлення про своє реальне і бажане “Я”. Рівень домагань старшокласників у різних сферах життя і діяльності, оцінка себе й іншого з точки зору приналежності до певної статі, інтроспективна і особистісна рефлексія; з усіх цих питань існують конкретні експериментальні дані і проведений їх змістовний аналіз. Усвідомлення свого місця у майбутньому, своєї життєвої перспективи Л. Божович вважала центральним моментом психічного і особистісного розвитку в цьому віці. Ми з цим повністю погоджуємось і вважаємо, що найважливіша психологічна умова для виникнення і розвитку життєвих перспектив, життєвого самовизначення учнів – їхні ціннісні орієнтації. Значні зміни у власному організмі і зовнішності, пов'язані зі статевим дозріванням, невизначеність становища (вже не дитина, але ще не дорослий); ускладнення життєвої діяльності і розширення кола осіб, з якими старший школяр повинен погоджувати свою поведінку, – усе це різко активізує в юнацькому віці ціннісно-орієнтовану діяльність.

У працях І. Кондакова і А. Сухарєва проведено аналіз теорій професійного розвитку в зарубіжній психології та виокремлено п'ять напрямів у дослідженнях [5]:

1) диференціально-діагностичний (Р. Амтхауер, Р. Кеттел, Ф. Парсонс): професійний вибір є раціональним і усвідомленим процесом співвідношення власних психологічних або фізичних

якостей з вимогами різних професій, але за своїми якостями кожна людина оптимально підходить до єдиної професії;

2) психоаналітичний (Е. Бордін, У. Мозер, Е. Роу): вибір професії залежить цілком і повністю від різних форм потреб (від фізіологічних до потреби самоактуалізації) і спрямований на їхнє пряме або непряме задоволення;

3) теорія рішень (О'Хара, Г. Піс, Д. Тідеман, Х. Томе): професійний вибір виступає системою орієнтувань у різних професійних альтернативах і прийнятті рішень;

4) теорія розвитку (Ш. Бюлер, Е. Гінцберг, Д. Сьюпер, Е. Шпрангер.): професійний вибір є не одномоментним, а тривалим, безповоротним процесом, що передбачає низку взаємозв'язаних рішень і завершується компромісом між зовнішніми (кон'юнктура, престиж) і внутрішніми чинниками (індивідуальні особливості);

5) типологічний (Д. Холланд): вибір професійної сфери залежить від особистісного типу, до якого належить індивід, розвитку його інтелекту і самооцінки.

Аналіз теорій професійного розвитку дає нам можливість розглядати професійне самовизначення з таких позицій: професійне самовизначення – це самостійне і усвідомлене знаходження сенсів вибраних діяльностей і знаходження сенсу в самому процесі самовизначення; ядром професійного самовизначення виступає усвідомлений вибір професії. Слід уточнити, що власне вибір професії – це процес, неодноразово актуальний для багатьох людей у трудовому житті [4].

У юнацькому віці вибір професії – складний процес конструювання певних варіантів. А оскільки через слабку обізнаність у людини ще недостатньо широкий спектр можливих альтернатив і водночас однозначно не сформульовані критерії їх оцінки, то сам вибір у цей період є значною мірою ризикованим, оскільки молода людина керується ідеєю, а не дійсністю. Вибір в юнацькому віці – не просто вибір професійної діяльності, але й вибір того, якою людина хотіла б стати в ході своєї трудової діяльності, заради чого загалом варто працювати [7]. Більше того, американський психолог Дональд Сьюпер вважає, що впродовж життя (кар'єри) людина змушена здійснювати безліч виборів.

Ми схильні вважати, що, проблема вибору трудової діяльності, на деяких етапах пов'язана з пошуком роду трудової діяльності (професії), в інші періоди – з вибором саме виду трудової діяльності (спеціальності).

Аналізуючи проблему вибору професії в юнацькому віці, ми фактично розкриваємо питання вибору не трудової діяльності загалом, а конкретної сфери відповідно до власних інтересів людини, тобто спеціальності.

Сфера професійних інтересів в юнацькому віці найчастіше пов'язана з вибором ступеня професійної освіти. На етапі завершення загальної освіти юнак (дівчина) переважно пов'язують продовження власної освіти зі вступом до вищого навчального закладу.

Адекватність вибору залежить від міри і якості знань юнака (дівчини) про особистісний потенціал, здібності та схильності, можливості їх використання для самого себе, систему переконань і цінностей, а також умов, в яких існує людина.

Безумовно, подальші кризи, проблеми можуть привести до переосмислення юнацьких принципів, доросла людина може кардинально змінити точку зору щодо здійснюваних нею вчинків і подій, що відбуваються, але усі перераховані умови в сукупності зумовлюють характер розвитку життєвого шляху людини згодом.

На сьогодні класичними варіантами розвитку життєвого шляху після закінчення загальноосвітньої установи, на думку соціологів, психологів і педагогів, вважаються: здобуття вищої професійної освіти, трудова діяльність без здобуття професійної освіти, відмова від роботи або навчання, утриманство, служба в армії (для юнаків).

У логіці нашого дослідження ми розглянемо специфічні особливості життєвого шляху, пов'язаного зі здобуттям вищої професійної освіти. До моменту закінчення школи і вступу до вищого навчального закладу у молодих людей уже сформовані уявлення про порівняно віддалене майбутнє у багатьох сферах життєдіяльності, зокрема, і в професійній. Але проблема полягає у тому, що домагання старшокласників у сфері професійної освіти виявляються нереалістичними: високий рівень домагань не підкріплюється відповідними професійними досягненнями.

У процесі шкільного навчання людина долає декілька етапів професійного самовизначення, з чого виходить, що вибір професії є не одноразовим актом, а деяким процесом, ланцюгом взаємопов'язаних кроків [4]. “Доцільніше думати не про єдиний вибір професії, а про дуже цікаву, захопливу активність із постійного проектування (вигадування, вдосконалення раніше придуманого) і реальну побудову свого професійного трудового шляху, жоден вибір на якому не буде роковим, якщо прикласти розум і волю” [4, 388]. Так, для усвідомленого вибору професійної діяльності на основі корекції професійних очікувань людина спочатку проходить стадію інтересу до вибору професії (відповідає початковій школі), потім у неї формується потреба в професійному самовизначенні (відповідає 5 – 7 класам середньої загальноосвітньої школи), після чого з'являється усвідомлений намір продовження освіти (приблизно 8 – 9 класи) і, нарешті, розвивається переконаність в адекватності зробленого вибору професії, услід за чим юнак (дівчина) готується до реалізації професійного наміру (10 – 11 класи).

Часто романтичний образ професії, що склався ще у дитинстві, в юнацькому віці не може стати реалістичним. Це залежить від того, чи керується молода людина тільки зовнішньою привабливістю свого вибору, не намагаючись зосередитися на поглибленому знайомстві з професією в літературі, практичних спробах бути залученою до неї [8]. Специфічність вибору привабливої професії на кожному етапі розвитку залежить від нових особистісних якостей, що формуються.

Індивідуальна ситуація вибору майбутньої професійної діяльності у кожної людини, на думку Є. Клімова, складається з трьох основних складових: 1) урахування своїх бажань (“хочу”), 2) урахування своїх здібностей і можливостей (“можу”), і 3) урахування потреб суспільства (“потрібно”) [3]. Усі складові професійного вибору поступово трансформуються, оскільки і у людині, і в суспільстві відбуваються постійні зміни. У зв'язку з цим фахівці у сфері професіознавства (В. Водзинська, Є. Клімов [3; 4], М. Пряжников [6], М. Тітма [9]) виокремлюють чинники, що зумовлюють вибір.

Так, Є. Клімов називає такі обставини, що безпосередньо впливають на вибір професії в юнацькому віці [4]:

1. Позиція старших членів сім'ї.
2. Позиція однолітків.
3. Позиція учителів, шкільних педагогів, вихователів та інших дорослих.
4. Особисті професійні плани (уявний образ), що склалися до цього моменту.
5. Здібності, уміння, досягнутий рівень розвитку учня як суб'єкта діяльності.
6. Рівень домагань учня на громадське визнання.
7. Поінформованість.
8. Схильність до тих чи тих видів діяльності.

Окрім перерахованих Є. Клімовим “обставин”, М. Пряжніков зазначає, що професійний вибір залежить від загальної культурно-історичної ситуації в суспільстві і якості організації системи профорієнтації [6].

Досліджуючи проблему вибору професії, Є. Рогов конкретизує деякі чинники, запропоновані Є. Клімовим, і вказує особистісні регулятори, що визначають вибір професії: “тільки реальна активність і дійсна зацікавленість своєю долею забезпечить правильний вибір” [8, 48]. Внутрішніми чинниками, що регулюють рівень активності людини, на думку Є. Рогова, є: образ Я (уявлення про себе, соціальна установка, ставлення до себе), самооцінка, рівень домагань, особистий досвід людини, включаючи безпосередні враження і переживання.

Не усі переживання про майбутнє мають виразний характер і стають дійсними спонуканнями людини, що визначають її інтереси й схильності. Але сам зміст таких переживань важливий, оскільки від нього залежить ставлення юнаків і дівчат до дій, що надходять від сім'ї або освітньої установи. “Бажання учнів, що стосуються їхнього майбутнього, професії, що приваблює їх, характеризують не лише їхні інтереси, але й емоційне ставлення до вибраного заняття” [10, 182].

Проводячи дослідження у сфері ціннісно-смыслових основ професійного самовизначення, О. Пряжнікова [7] фактично характеризує ще кілька чинників, що визначають вибір професії: елітарні орієнтації, засоби масової інформації, соціально-економічні (ринкові) умови.

Говорячи про елітарні орієнтації, О.Пряжнікова виділяє прагнення стати кращим (хоча критерій, що краще – визначити в принципі неможливо), яке виникає вже в підлітковому віці. Але, орієнтуючись на зразки для наслідування, надалі юнаки і дорослі люди ризикують стати невдахами або розчаруватися, оскільки обраний ними спосіб життя, у тому числі й професія (спеціальність), абсолютно не відповідають їхнім істинним потребам і суперечать здібностям.

Юнаків (дівчат) приваблює престижний рід діяльності, можливість впливати на свідомість і життя багатьох людей, таємничість, загадковість, незрозумілість еліти, можливість відступати від громадських або моральних норм, популярність і знаменитість, успішна кар'єра, особливі привілеї. Але не кожен може з цим впоратися, адекватно оцінити власні можливості і, відповідно, зробити прийнятний для себе вибір.

Засоби масової інформації для юнаків і дівчат також стають важливою умовою вибору професії: з одного боку, вони здатні допомогти суб'єктові, показуючи можливості розв'язання проблем юності, а з іншого, можуть вплинути на формування суб'єкта, що не самовизначається, а людини, що орієнтується на цінності мас, байдужої до глобальних проблем сучасності.

На думку О.Пряжнікової, значно впливають на професійне і особистісне самовизначення такі характеристики масового суспільства:

- 1) стандартність ідеалів і цінностей (гроші, престиж, популярність);
- 2) неприпустимість інших варіантів щастя, окрім загально-визнаної (мріяти тільки про те, про що “належить” мріяти);
- 3) цинізм;
- 4) “бажання зваблювати” з боку громадських людей, які визначають життя суспільства [7].

Як зазначає Є. Клімов, “ідеальним “казусом” був би такий, коли усі перераховані чинники вибору професії добре погоджені або хоча б не суперечать один одному. Зазвичай цього немає достатньою мірою” [4, 392]. Неузгодження необхідних умов вибору веде до внутрішньоособистісного конфлікту. Е.Зеєр виокремлює п'ять внутрішньоособистісних конфліктів, що виникають у процесі професійного самовизначення:

1) суперечності між неусвідомлюваними мотивами і ціннісними орієнтаціями, між рівнем самооцінки і самоповагою, між професійними очікуваннями і професійною дійсністю, – тобто між компонентами спрямованості особистості;

2) незбігання характеру професійної діяльності і рівня компетентності, суперечності між незадоволенням змістом праці і небажанням змінити вид професійної діяльності;

3) суперечності між орієнтацією особистості на досягнення успіху і недостатнім рівнем розвитку її соціально-психологічних здібностей, якостей та властивостей;

4) незбігання професійних переваг і реальних професійних можливостей;

5) суперечності між професійними можливостями і соціальними обмеженнями [2].

На етапі вибору професії, на думку автора, частіше виникає перший конфлікт: неузгодження складових спрямованості особистості. А оскільки етап вибору професійної діяльності переважно припадає на юнацький вік, то стає очевидним, що однією з причин неузгодженості професійних планів і життєвих цілей молоді є невідповідність особливостей спрямованості особистості юнаків і дівчат зробленому ними вибору.

Висновок. Отже, спрямованість особистості стає чинником професійного самовизначення. Оскільки ядро професійного самовизначення – усвідомлений вибір професії, то первинною умовою адекватного і повноцінного вибору професійної діяльності в юнацькому віці стає орієнтація на психологічні особливості спрямованості особистості конкретної людини.

Перспективи подальших досліджень полягають в емпіричному вивченні особливостей професійного вибору сучасних старшокласників у зв'язку з життєвим та професійним самовизначенням.

Література

1. Божович Л.И. Проблемы формирования личности : [изд. 2-е, стереотипное ; под ред. Д.И. Фельдштейна] / Л.И. Божович. – М. : Издательство “Институт практической психологии”, Воронеж : НПО “МОДЭК”, 1997. – 352 с.

2. Зеер Э.Ф. Психология профессий : учеб. пособие [для вузов] / Э.Ф. Зеер. – Екатеринбург : Издательство УГППУ, 1997. – 243 с.
3. Климов Е.А. Педагогический труд: психологические составляющие / Е.А. Климов. – М. : Изд-во Моск. ун-та ; Изд. центр “Академия”, 2004. – 240 с.
4. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения / Е.А. Климов. – М. : Академия, 2004. – С. 351 – 393.
5. Кондаков И.М. Методологические основания зарубежных теорий профессионального развития / И.М. Кондаков, А.В. Сухарев // Вопросы психологии. – 1989. – № 5. – С. 158 – 164.
6. Пряжников Н.С. Профессиональное самоопределение в культурно-исторической перспективе / Н.С. Пряжников // Вопросы психологии. – 1996. – № 1. – С. 62 – 72.
7. Пряжников Н.С. Психология труда и человеческого достоинства / Н.С. Пряжников, Е.Ю. Пряжникова. – М. : Академия, 2005. – 480 с.
8. Рогов Е.И. Выбор профессии: становление профессионала / Е.И. Рогов. – М. : Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. – 336 с.
9. Титма М.Х. Выбор профессии как социальная проблема / М.Х. Титма. – М. : Мысль, 1975. – 198 с.
10. Якобсон П.М. Эмоциональная жизнь школьника / П.М. Якобсон. – М. : Просвещение, 1966. – 290 с.

Посацкий Александр. Анализ проблемы профессионального самоопределения в юношеском возрасте. В статье представлен теоретический анализ проблемы профессионального самоопределения. Раскрыты факторы и детерминанты выбора профессии в раннем юношеском возрасте. Определены главные направления исследования проблемы выбора профессии.

Ключевые слова: профессиональное самоопределение, выбор профессии, ранняя юность, профессия, специальность.

Posatsky Oleksandr. The analysis of the problem of professional self-determination in adolescence. The theoretical analysis of the problem of professional self-determination have been presented. Factors and determinants of the choice of a career in early youth have been revealed. Main directions of the problem research in the choice of the profession have been defined.

Key words: professional self-determination, choice of profession, early youth, profession, speciality.